

O‘ZBEK TILIDA FITONIMLARNING LEKSIK-SEMANTIK VA TEMATIK XUSUSIYATLARI

Mamadiyeva Yulduz Choriyevna

*TerDUPI Magistratura bo‘limi o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
2-bosqich magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikning onomastika bo‘limining tarkibiy qismi bo‘lgan fitonimlarning lingvistik xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Fitonimika onomastikaning bir bo‘limi sifatida o‘zining o‘rganish obyekti va predmetiga ega. Demak, fitonimika ham tilshunoslikning nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan sohalaridan biri hisoblanadi. O‘simliklarning nomlari fitonimlar, ularning majmui fitonimiya deb yuritiladi.

Kalit so‘zlar: fitonimlarning tematik xususiyatlari, fitonim, til, onomastika, fitonimik leksika, botanik terminlar.

Annotation: This article discusses the linguistic features of phytonyms, which are part of the onomastic branch of linguistics. Phytonymics as a branch of onomastics has its object and subject of study. So, phytonymics is one of the theoretical and practical branches of linguistics. The names of plants are phytonyms, and their set is called phytonymy.

Key words: thematic features of phytonyms, phytonym, language, onomastics, phytonymic lexicon, botanical terms.

Fitonimika tarixiga oid dolzarb muammolardan biri lug‘at tadqiqoti - bu “fitonim” semantik kengaytmasining ta’rifi, chunki umumiy qabul qilingan narsa yo‘q tilshunoslikda keng qo‘llanilishiga qaramay, ushbu atamaning talqini. Fitonimlar botanika birliklari sifatida aniqlanadi nomenklatura va o‘simliklarning ilmiy nomlash birliklariga qarshi. Bu leksik guruhga mansub so‘zlar o‘rganishda e’tiborga olinishi kerak bo‘lgan muhim xususiyatlarga ega. Tilshunos olimlarning o‘simlik dunyosiga alohida e’tibor qaratishlariga sabab shundaki, o‘simliklar inson hayotida asosiy o‘rinlardan birini madaniyat egallaydi. Fitonimlardan foydalanish mifologik, diniy va adabiy an‘analarni davom ettiradi. Fitomorfizm fikrlashning dastlabki shakli bilan bog‘liq bo‘lib, bu shakldan kelib chiqqan tushunchalar tilda o‘tkaziladi. Fitonimlar ko‘plab tadqiqotchilarning e’tiborini jalb qilishda davom etmoqda va hozirda ularni o‘rganish keng tarqalgan. Ular nutqning turli turlarida (adabiy, she’riy, ilmiy va siyosiy) ko‘rib chiqiladi; materialga asoslanadi faqat bitta tilda va tillar o‘rtasidagi taqqoslashda. Turli xillar tomonidan qo‘llaniladigan yondashuvlarning xilma-xilligiga qaramasdan mualliflarning fikriga ko‘ra, ular flora universaldir, bu esa modellashtirishning eng qadimgi usullaridan birini ko‘rib chiqishga imkon beradi.

O‘simlik dunyosini kontseptuallashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan fitonimik dunyo qarashlari istiqbolli yo‘nalishlardan biridir. Lingvistik dunyoqarashning mozaik qismini o‘rganish. Zamonaviy nobadiiy adabiyotda fitonimik lug‘atga oid ko‘plab asarlar mavjud turli tillarda va jahon lingvo madaniyatlarida tahlil qiladi. Ilmiy maqolalar hodisalarni tasvirlaydi va juda katta bo‘lishiga qaramay fitonimlarni o‘rganish sohasidagi maqolalar soni, uning to‘liq bir ma‘noli ta‘rifini berishga harakat qiladi. Va, holbuki ba‘zi olimlar ularni terminologik tizimga, boshqalari esa bunday lug‘atni nomenklaturaga kiritadilar. U yerda shuningdek, fitonimlar bir qator terminologik belgilarga ega bo‘lib, denotatsiya bilan barqaror bog‘langan va leksika-semantik guruhning umumiy so‘ziga ega. Fitonimiya bir xil semantik leksemalarning bog‘lovchisi sifatida qaraladi yaqinlik, yaxlit semantik xususiyatga ega bo‘lib, assotsiativ ravishda ajratilgan tafsilotlarni o‘z ichiga oladi. Shunday qilib, fitonimlar, kabi o‘simlik dunyosining qo‘shimcha lingvistik kontekst belgisi sifatida nafaqat muhim leksemalar, balki pragmatik va baholovchi ham paydo bo‘ladi. ona tilida so‘zlashuvchining ongida komponent. Agar biz fitonimni generativ element yoki o‘simlik sarlavhasi sifatida oladigan bo‘lsak, unda mumkin bu leksik-semantik guruhdagi leksik to‘plamni ajrating. Zamonaviy tadqiqotlarning fanlararo tabiati tilni egallashi, qayta ko‘rib chiqish va tushunishni ta‘minlaydi barcha madaniy va lingvistik merosni aks ettiradi.

Fito - (yun.Phyton-o‘simlik) Baynalmilal o‘zlashma qo‘shma so‘zlarning tarkibiy qismi bo‘lib, o‘simliklarga yoki o‘simliklar haqidagi fanga aloqadorlikni bildiradi. Mas. Fitobar, fitopatologiya. Fitonimlar-o‘simliklar nomlaridir. O‘simliklarning madaniyatdagi vazifasi esa beqiyos. Tabiat - kuchli ilhom manbai hisoblanadi. Tirik jon borki, o‘simliklar bilan bog‘liq hayot kechiradilar. Insoniyat paydo bo‘lganidan buyon o‘simliklar bilan oziqlanadi. O‘simliklardan dori-darmon tayyorlashda, turli mahsulotlar tayyorlashda, foydalanishadi.

Fitonimlar - o‘simliklarga qo‘yilgan nomlari bo‘lsa, Fitonimiya o‘simlik nomlarining majmui, Fitonimika esa fitonimlarni o‘rganuvchi tilshunoslikning bo‘limidir. Fitonimikaning umumiy va xususiy ko‘rinishlari bor. Umumiy fitonimika bugungi dunyo zaminidagi o‘simliklar dunyosini ilmiy me‘yorlarda tadqiq etish yo‘lidan boradigan sohadir. Xususiy fitonimikaning alohida bir ko‘rinishi sifatida O‘zbekiston Respublikasi zaminidagi o‘simliklar nomlari majmuini “O‘zbek nomshunosligi” va “Nomshunoslik masalalari” fanlarining ilmiy-nazariy dalillari vositasida tadqiq qiladigan “O‘zbekiston fitomikasi”ni ko‘rsatish mumkin. Mamlakatimizdagi o‘simliklarning barcha xususiyatlarini olimlar o‘rganishgan.

Fitonim nomlari qadim tarix asarlari orqali bizgacha yetib kelgan bo‘lib, xususan, bir o‘simlik nomlarining ikki-uch xil variant qo‘llangan Abu Rayhon Beruniy qalamiga mansub “Saydana”, tib qonunlarining mashhur vakili ibn Sinoning “Tib qonunlari”, “Kitob ush-shifo”, Boburning “Boburnoma” va shu kabi qator asarlar

o`simlik nomlari qayd etilgan mashhur asarlar hisoblanadi. O`zbek tilida qo`llanilayotgan fitonimlar tadqiqi grammatik, leksik, semantik jihatdan ham ahamiyatli bo`lib, ularning mazmunini aniqlashda o`simliklar nomlarini chuqur tahlil qilish yordam beradi. Yuqorida qayd etilgan asarlarda keltirilgan fitonimlar davr nuqtayi nazaridan o`ziga xos ko`rinishga ega bo`lib, ular hozirgi o`zbek tilida qo`llaniladigan o`simlik nomlaridan talaffuz jihatdan ham, nomlanish jihatdan ham biroz boshqacharoq ko`rinish kasb etishi mumkin.

O`simlik nomlarini ifodalovchi lug`aviy birliklarga nisbatan lingvistik tadqiqotlarda o`simlik nomi, o`simliklarni ifodalovchi leksemalar, o`simlik otlari, o`simliklarni atovchi otlar, botanik terminlar, fitonim, fitonimik leksika, floristik leksika kabi terminlari qo`llangani kuzatiladi. Bu birliklardan ayrimlarining ma`no mundariyasi, o`zaro G.Ne`matovanning dissertatsiyada tahlil qilingan. Fitonim grekcha Phuton- o`simlik + onoma- atoqli ot) Bionim (yun.biog- bios, hayot+onoma-nom)lar. Fitonim termini ilmiy neologizm sifatida rus tilshunosligida XX asrning 70- yillarida yuzaga kelgan, keyinroq o`zbek onomastikasiga ham o`zlashgan. Masalan, O`zbekistonda o`rikning Oqo`rik, Shalax, Ruhi Juvanon, Mohtobi Ahroriy, Subhoni, Gulungi, Ko`rsodiq, Xurmoi, Isfarak, Javpazak, kabi nomlari bor. Mazkur nomlar o`rik apellyatividan farqli o`laroq o`rik navlarini ifodalovchi maxsus atoqli nom sifatida fitonimlardir. O`zbek tilshunosligidagi onomastikaga oid ilmiy manbalarda fitonimika sohasi o`rganadigan masalalar ko`lami ham aniq belgilanmagan va ko`rsatilmagan. Bizningcha, fitonimika o`rganadigan ilmiy- nazariy va amaliy masalalar keng. Fitonimika fitonimlar bilan bog`liq quyidagi masalalarni:

- 1) o`simliklarning atoqli nomlari-fitonimlarning paydo bo`lishi va shakllanishining lisoniy, nolisoniy omillarini;
- 2) o`simliklarning nomlanishiga doir tarixiy, xalqona an`analarni;
- 3) fitonimik indikatorlarning lisoniy xususiyatlarini va fitonimlar tarkibidagi vazifasini;
- 4) o`simliklarning nomlanish tamoyillarini;
- 5) fitonimlarning tarixiy va zamonaviy shakllarini hamda fitonimlardagi lisoniy o`zgarishlarni;
- 6) fitonimlarning lug`aviy-ma`noviy xususiyatlarini; fitonimlarning morfemik va yasaliş modellarini;
- 8) tilning apellyativ leksikasi bilan fitonimik leksikasi munosabatlarini;
- 9) fitonimlarning boshqa bionim turlari: antroponimlar va zoonimlar, ornitonimlar bilan munosabatini va bundagi vazifaviy o`tishlarni;
- 10) folklor, tarix botanikaga oid asarlardagi va qadimiy qo`lyozmalardagi fitonimlarning yaratilishi bilan bo`g`liq ma`lumotlarni;
- 11) fitonimlarning mahalliy lahja va shevalarga oid xususiyatlarini;
- 12) fitonimlarning etimologiyasini;

13) fitonimlarni tasniflash bilan bog‘liq ilmiy va amaliy masalalarni;

14) fitonimik xarita va lug‘atlar tuzish tamoyillarini o‘rganishi lozim.

Botanika faniga oid tadqiqotlarga, o‘simlik nomlarining ma’no-mohiyatiga ko‘ra fitonimlarni dastlab, quyidagi ma’noviy guruhlariga bo‘lish mumkin:

1) Daraxt nomlari: xurmo navlari: Sharq xurmosi, Vaxsh Xiakume.

2) O‘t-o‘lan nomlari: beda dukkakli o‘simlik “Yettisuv”, “Xiva”, “O‘zgan” “Toshkent-1”, “Vaxsh-233”, kabi

3) Poliz ekinlari nomlari. Bodring navlari: “Marg‘ilon-822”, “Gulnoz”, “Navro‘z”, “Omad” kabi

4) Gul va Buta nomlari: qalampir navlari: “Marg‘ilon 330”, “Nafis”, “Kelin tili” navlari. Uzunchilikka oid ilmiy, ilmiy- ommabop manbalarda, ko‘pincha uzum navlari o‘z ichida uch guruhga bo‘linadi:

a) xo‘raki: “Nimrang”, “Parkent”, “Kattaqo‘rg‘on”, “Sultoni”, “Charos”, “Kitob”, “Surxaki”, “Husayni”, “Qorajanjal”, “Chillaki”, “Daroyi”, “Xo‘ja”, “Ahroriy”, “Rizamat” kabi;

b) mayizbop: “Oqkishmish”, “Shakarangur”, “Sultoni”, “Kattaqo‘rg‘on”, “Nimrang” kabi;

d) vinobop: “Baxtiyoriy”, “Tarnov”, “Risling”, “Bihishti” kabi.

Fitonimika onomastikaning bir bo‘limi sifatida o‘zining o‘rganish obyekti va predmetiga ega. Demak, fitonimika ham tilshunoslikning nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan sohalaridan biri hisoblanadi. O‘simliklarning nomlari fitonimlar, ularning majmui fitonimiya deb yuritiladi.

Badiiy asarlarda o‘simliklarni ta’riflashda shaxsiyat mavjud ichki psixologik holatni ko‘rsatish vositasi sifatida faoliyat yuritadigan allegoriya qahramon va shaxslararo munosabatlar.

O‘zbek tilida joylar nomlaridan tashkil topgan ko‘plab fitonimlar mavjud, etnik guruhlar, qushlar va hayvonlar bir yoki bir nechta belgilar bilan bog‘liq o‘simliklar. Masalan: kampirchopon, bo‘rikalla ...

O‘simlik nomlari bilan bog‘liq mazmunga o‘xshash so‘zlarni taqqoslash, rus va adighe tillarida nafaqat tuzilishi bilan farq qiladilar, so‘zlar yoki dizaynlar boshqa tilda emas, balki bir xil so‘zlar va dizayndagi tillar turli yo‘llar bilan ishlatiladi.

O‘zbek tilida o‘simlik nomlarining kelib chiqishining tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi:

- o‘simlik nomlari tuzilishida o‘ta xilma-xil;

- zamonaviy o‘zbek tilida turli xil kelib chiqadigan fitonimlar mavjud, ular ikkita asosiy leksik qatlamga bo‘linishi mumkin: asl va olinma so‘zlarda;

- asl so‘z bilan birga, o‘simlikning nomi, rus tili va boshqa tillardan olingan;

- ko‘plab olinma o‘simlik nomlari o‘zbek tilining leksik tizimini boyitishda muhim rol o‘ynaydi;

- o‘simlik nomlarining etimologik tahlili ularning tilga kirib, asl mohiyatini aniqlash yo‘lini belgilash imkonini beradi;

- o‘simlik nomlarining etimologik tahlili ularning yo‘lini belgilash imkonini beradi tilga kirish va fitonimlarning boshlang‘ich motivlarini aniqlash.

o‘zbek tilidagi o‘simlik nomlarining o‘ziga xos xususiyatlarini lingvistik tahlil qilish quyidagilarni ko‘rsatdi:

- morfologik nuqtai nazardan, o‘simlik haqiqati deb ataydigan so‘zlar ikki guruhga bo‘linadi: lotin bo‘lmagan va lotin;

- o‘simliklarni nomlash tizimini boyitishning asosiy vositasi biriktirish;

- murakkab tuzilishga ega bo‘lgan o‘simliklarning nomlari, asosan, kompleks bilan berilgan so‘zlar, quyidagi modellar bo‘yicha qurilgan: ot. + ot, ot + sif., sif. + ot; ot+fe‘l.

- fitonimlar davrasida ma‘lum bir joyni hosil qilingan qo‘shimchali usuldagi so‘zlar egallaydi;

- iboralar o‘zbek tilida o‘simlik nomlari tizimida kamdan kam uchraydi.

Rus va o‘zbek tillarida o‘simlik nominatsiyalari eng ko‘p asoslangan geografik va tabiiy joylashuvni o‘z ichiga oladigan har xil motivatsion atributlar o‘sishi, rangi, o‘lchami, shakli, ta‘mi, hidi, umumiy va pragmatik xususiyatlari bilan farqlanadi. Materialni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, o‘simliklarning nomlari har xil assotsiativ xususiyatlarga asoslangan nominatsiyani amalga oshiruvchi motivatsion xususiyatlardir. O‘simlik dunyosi bilan bog‘liq antroponik va toponimik nomlar, adighe toponimiyasining keng qatlamini tashkil qiladi. Ularning asosida yaratilgan fitonimlar taxalluslar, shaxsiy ismlar va familiyalar, ko‘pincha antroponimlar asosi sifatida harakat qiladi. Fito toponimik so‘z birikmalarini tahlil qilish bizga mal‘um bir joyning landshaftining yo‘qolgan xususiyatlari, ko‘chirish haqida ma‘lumotlarga aniqlik kiritish imkonini berdi. Boshqa hududlardan nomlar va tizimdagi o‘simlik dunyosining aksini toponimlar, gidronimlar va oikonimlarda ko‘rib chiqish mumkin.

Tilshunoslik-geografik jihatdan o‘simliklarning nomlari turlicha. Har xil joylarda har xil o‘simliklar bir xil so‘z yoki bir xil o‘simlik bir necha nomlarda ataladi. Tasvirlar tabiat mualliflarga juda mohirlik bilan uzatiladi, ular tabiiy va organik ravishda qabul qilinadi. Yozuvchilar til ijodining ijtimoiy psixologik asoslarini tushuntirish uchun o‘simlikning hayoti haqidagi bilimlardan foydalanadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nurmanov Fi mif-dunyodagi til rasmining muhim tarkibiy qismi.// "Topikal" Jurnal gumanitar va tabiiy fanlar muammolari " 2015 № 5-1 p. 276-278.
2. Hasanova G‘. X. dunyoning Milliy madaniy tasviri.// Jurnal " dolzarb muammolar gumanitar va tabiiy fanlar " 2015 yil № 5-1 p. 299-301.

3. Hathe Asiet. Kognitiv va lingvokulturologik o'simlik dunyosining nominatsiyalari xususiyatlari . Muallif.Filol.fanlar. dok. Maikop. 2010 p. 6-18
4. Shayxislamov Z. N. Lingvokulturologiyaning fanlar sistemasidagi maqomi va uning etnolingvistika, Sotsiolingvistika va etnopsixolingvistika bilan bo'g'liqligi. Academic Research in Educational Sciences. Vol. 1 No. 2, 2020 ISSN 2181-1385
5. Abduazizov fayllar/org. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. 2-izdanie. M.: Akademiya, 2004, s. 9
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. <https://n.ziyouz.com/> 350-bet
7. Do'simov Z. Tillaeva M. Toponimika asoslari. Toshkent. 2002 42-43-48 betlar.
8. Do'simov Z. Xorazm onomastikasining shakllanishi va Avesto.Toshkent, Fan, 2012
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-2-tomlar. Moskva: Rus tili, 1981
10. O'rinboev B. Asrlardek barhayot nomlar. – Samarqand: Zarafshon, 2003
11. O'zbek terminologiyasida leksik variantlar. Toshkent: Fan 1980